

EURÓPA, KÉT VILÁG KÖZT

Hankiss Elemér

a tudományok doktora
hankisse@mtapti.hu

A válság: sokváltozós egyenlet

Európa kapkodva küszködik a válsággal. Oltja a tüzet, hol itt, hol ott, de amikor már úgy látszik, hogy sikerrel jár, a lángok újra és újra felcsapnak. Parázslík az egész kontinens.

Sok oka van ennek a viszonylagos tehetetlenségnek. Az Európai Unió – érthető módon – elsősorban a válságot kiváltó és prolongáló *gazdasági és politikai* okokkal foglalkozik. Erre van felhatalmazása és intézményrendszere. De átütő sikert eddig még nem tudott elérni. Többek között talán azért, mert a gazdaság és a politika csak része a társadalmi rendszernek, s következésképpen a gazdasági és politikai problémák kezelése önmagában még nem számolhatja fel a válságot.

A válság Európában is, másutt is sokdimenziós folyamat, sokváltozós egyenlet, amelyben a gazdasági változók mellett fontos szerepet játszanak társadalmi, kulturális, pszichológiai, magatartásbeli és még akár spirituális tényezők is. A pusztán gazdasági és politikai változókból felépített képletek, egyenletek szűkszerűen újra és újra megbicsaklanak, önmagukban megoldhatatlannak bizonyulnak.

A helyzet azonban, szerencsére, nem ilyen rossz. Mert a modern gazdaságtan már törekszik arra, hogy a gazdaság jelenségeit a maguk komplexitásában vizsgálja.

Azt, hogy a gazdasági folyamatok mélyen bele vannak ágyazva a társadalmi lét szöveteibe, már *Max Weber, Polányi Mihály, Amitai Etzioni* és mások munkája nyomán tudjuk. Az elmúlt fél évszázadban azután új diszciplínák, tudományágak egész sora bontakozott ki ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatára.

Gondoljunk csak azokra a fontos eredményekre, amelyeket a kutatók az elméleti és válsággazdaságtan,¹ társadalom-gazdaságtan (*social economics*),² a magatartás-gazdaságtan (*behavioral economics*),³ kulturális gazdaságtan (*cultural economics*),⁴ jóléti gazdaságtan (*welfare economics*),⁵ „személyiség-gazdaságtan” (*identity economics*),⁶ a döntés-és játékelmélet

¹ Lásd pl. *Paul Krugman* (2009), *Joseph E. Stiglitz* et al. (2008). Lásd még *Richard Arnott, Herman E. Daly, Richard Heinberg, Tim Jackson, Alan B. Krueger* munkáit.

² Lásd pl. *Mark A. Lutz, Gary S. Becker, Jess Benhabib, Amitai Etzioni, Sudhir Anand, Timur Kuran, Elke Mack* munkáit és pl. az *International Journal of Social Economics*-ban megjelenő tanulmányokat.

³ Lásd pl. *Mariano Tommasi, Kathryn Ierulli, Colin F. Camerer, Peter A. Diamond* és *Hannu Vartiainen* munkáit.

⁴ Lásd pl. a *Journal of Cultural Economics*-ban megjelenő tanulmányokat.

⁵ Lásd pl. *Amartya K. Sen, Robert E. Kuenne, Kenneth J. Arrow, Gérard Debreu, Allan M. Feldman, Roberto Serrano* és *Sudhir Anand* tanulmányait.

⁶ Lásd pl. *Georghe A. Akerlof, Rachel E. Kranton, John B. Davis, Barbara Montero* és *Mark D. White* munkáit.

(*game theory, rational choice theory*),⁷ az életminőség-, a jólét- és jóllét kutatások (*quality of life studies, GNP-Gross National Happiness Index*),⁸ az emberi erőforrásokra vonatkozó kutatások (*the human capital*)⁹ terén értek el. Ma már politikusi körökben is igen erős az a meggyőződés, hogy meg kell haladni a pusztán a GDP-re összpontosító gondolkodást („*beyond the GDP approach*”).

Van azonban egy további tényező, amely a válság elemzésében s értelmezésében fontos szerepet játszhat, de viszonylag kevés figyelmet kap a mai vitákban. A **történelem**. Pontosabban az a lehetőség, hogy a jelenlegi válság nem egyedi, egyszeri, szinguláris történet, hanem egy hosszú történelmi folyamatnak, az európai/nyugati civilizáció régóta húzóó, gyökeres átalakulásának késői fázisa.

Az alábbiakban a válságnak ezt az összetevőjét nézem meg közelebbről.

VÁLSÁG ÉS TÖRTÉNELEM

Óvatosan kell bánnunk a *válság* fogalmával, mert immár csaknem egy évszázada újra és újra felmerül a nyugati civilizáció válságának rémképe.

1. Ontologikus válság • Vannak kiváló gondolkodók, akik nem is a nyugati civilizáció, hanem általában az emberi lét válságáról szólnak, illetve pontosabban, akik szerint a válság eredendő állapota az emberi létnek.

„Mindig válság volt, csak az emberiség elrejtőzött előle, és nem vett róla tudomást... Az emberi lény örök és lényegi helyzete nyilvánul meg a válságban és a válság által” – írta

⁷ Lásd pl. *John von Neumann, Oskar Morgenstern, Thomas C. Schelling, Anatol Rapoport, Martin J. Osborne* és *Eric B. Rasmusen* munkáit.

⁸ Lásd pl. *Ed Diener, Richard Easterlin* és *Daniel Kahneman* munkáit.

⁹ Lásd pl. *Gary S. Becker* munkáit.

Hamvas Béla (1936), de idézhetnénk hasonló gondolatokat *Reinhold Niebuhr*tól, *Paul Tillich*től, *Paul Ricoeur*tól, *Jacques Derrid*ától vagy *John Caputo*tól és másoktól is.

2. Hanyatlás-elméletek • Vannak, akik – szemben a különböző haladás-utópiákkal – az emberiség történetét hanyatlásfolyamatként írják le, egy hajdani „aranykorból” a jelenkori vagy a történelem végén bekövetkező „vaskorszakba” való átmenetként. *Hérodotosz, Ovidius, Dániel próféta, Szent Ágoston, Jean-Jacques Rousseau, Sigmund Freud, Albert Camus* és mások nevét szokás ezzel a történelemszemlélettel kapcsolatban emlegetni.¹⁰

A huszadik században, és a kialakuló posztmodern korban különösen megerősödött a hanyatlás- és válságélmény, vagy legalábbis az a nézet, hogy bizonyos területeken van ugyan fejlődés (egészségügy, tudomány, szabadságjogok), de a fejlődésnek veszélyes, pusztító, előre nem látott következményei is vannak. *Karl Löwith*, a híres német filozófus egyenesen blaszfémianak, istengyalázásnak nevezi azokat a kísérleteket, amelyek történelmet (az emberiség „rettenetes történetét”) valamilyen Isten által irányított, nehéz, de végül is dadalmas fejlődésfolyamatként értelmezik. A hanyatlás érzése, élménye különösen a nyugati, s ezen belül az európai civilizáción belül erős. Ez – manapság népszerű kifejezéssel élve – komoly versenyhátrányt jelent a feltörekvő országok dinamikus fejlődésélményével szemben.

3. Makrotörténelemek • Mások, a nagy világtörténelmi folyamatokban gondolkodók – *Polibiosz, Oswald Spengler, Arnold Toynbee*,

¹⁰ Velük szemben haladásként írja le az emberiség történetét *Démokritosz, Protágorasz, Epikuros, Roger Bacon, Turgot, Kant, Schelling, Hegel, Comte, Spencer, Marx, Thomas H. Huxley* és általában a modern kor történetfilozófusainak többsége.

Pitirim Sorokin – szerint a civilizációk körkörös pályát futnak be: kialakulnak, kibontakoznak, kiteljesednek, majd hanyatlani kezdenek, és végül elenyésznek, eltűnnek, vagy egy következő civilizációban feloldódnak. Többségük szerint a európai/nyugati civilizáció már áthajolt kiteljesedésének csúcspontján; sőt, lehet, hogy már hanyatlásának késői fázisában jár.¹¹

4. „Axiális korszakok”? • Vannak filozófusok, történészek, társadalomtudósok, akik nem haladást vagy hanyatlást, hanem egy nagy törést, gyökeres átalakulást, változást fedeznek fel az emberi, s ezen belül a nyugati civilizáció történetében.

Nem utolsósorban *Max Weber* munkáira támaszkodva *Karl Jaspers* (1965 [1932]) „axiális” vagyis „tengelyforduló” korszaknak nevezte el azt a hatalmas átalakulást, amely i. e. 800 és 200 között zajlott le a korai mágikus világnézetre épülő civilizációk és az egyistenhitre, értelemre, az ember központi szerepére épülő antik civilizációk között. A nagy vallásalapítók és gondolkodók korszaka volt ez, *Parmenidész*, *Hérakleitosz*, *Arhimédész*, *Szókratész*, *Platón*, *Euripidész*, *Illés*, *Ézsaiás*, *Jeremiás próféta*, *Buddha*, *Lao Ce*, *Konfuciusz*, *Zoroaster* munkásságának korszaka, a kozmosz kinyílásának, a világmindenségre, transzcendenciára való ráébredésnek, az ember kozmikus hely- és értelemkeresésének a korszaka; az erőszak és a vak önzés elutasításának, az önismeretre való törekvés korszaka. *Jaspers* elméletét később *J. N. Eisenstadt*, *Robert N. Bellah* és *Hans Joas*, illetve *Johann P. Arnason* és mások fejlesztették tovább.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a *Jaspers* által leírt axiális korszak volt-e történelmünk-

ben az egyetlen gyökeres fordulat. Vagyis más szóval, nem játszódtak-e le civilizációnk történetében korábban és később is ilyen nagy horderejű változások?¹²

A nyugati civilizációval foglalkozó történészek közül sokan vélik úgy, hogy a hagyományos nyugati civilizáció és a reneszánszal, illetve felvilágosodással induló modern kor között zajlott le egy a hajdanihoz mérhető hatalmas társadalmi, kulturális, tudati, magatartásbeli átalakulás. *Karen Armstrong* és *Yves Lambert* kifejezetten „*Második axiális korról*” beszél ezzel kapcsolatban.

Számos jel mutat azonban arra is, hogy – a történelmi folyamatok gyorsulása következtében – azóta egy újabb nagy történelmi átalakulás zajlott, illetve zajlik le. A történészek, filozófusok, teológusok, társadalomtudósok (részben még a természettudósok is) ezt a változást a modernitás és „posztmodernitás”, a modern kor és a „posztmodern kor” közötti átmenetként írják le és próbálják értelmezni.

Két évtized alatt könyvtárnyi irodalom jelent meg erről az átmenetről.¹³

Harmadik „axiális kor”?

Ha valóban történt, illetve folyamatban van ilyen korszakváltás, akkor is nehéz meghatározni a kettejük közötti időhatárt. Mert a modern és a feltételezett posztmodern civi-

¹² A történelmet körkörös folyamatként leíró, fent említett történészek modelljeiben az, amikor egy-egy civilizáció fejlődése átfordul hanyatlásba, ilyen nagy törésként, „tengelyforduló” korszakként is értelmezhető. Marx viszont az egymást követő társadalmi formák – az ősközösségek, rabszolgatartó, feudális, illetve kapitalista társadalom – közötti átmeneteket írja le ilyen mélyreható változásokként.

¹³ Csak néhányat említek meg a fontosabb munkák közül. *Zygmunt Bauman* (1992), *Ernst Gellner* (1992), *David R. Harvey* (1989), *Frederic Jameson* (1991), *Jean-François Lyotard* (1984).

¹¹ Lásd még *Franz Borkenau*, *Paul Kennedy*, *Karl Polányi*, *Eric Voegelin* munkáit.

záció „fésűsen” illeszkedik egymásba.¹⁴ Ezen az értendő, hogy a posztmodernitás számos jegye már a modern korban megjelent, illetve, hogy a modern kor számos mozzanata tovább él a posztmodern korban. Ez utóbbi jelenség miatt sok kutató nem is korszakváltásról, hanem folytonosságról, illetve a modernitás kései kiteljesedéséről beszél az elmúlt fél évszázaddal kapcsolatban.

Egy elgondolkoztató példa: *Charles Baudelaire* *A romlás virágai* című híres és hírhedt verseskötete másfélszáz évvel ezelőtt, 1857-ben jelent meg. Vagyis akkor, amikor a modernitás – a polgári társadalom, a fejlődésbe vetett hit, a gazdasági és tudományos forradalom – új lendülettel, diadalmasan bontakozott ki. A kutatók ennek ellenére ezekben a versekben, majd a dekadencia hosszan elnyúló hullámában vélik felfedezni a posztmodern érzékenységet, posztmodern életélmény első felvillanásait.

Mindezek ellenére a változás, a fordulat látványos, már-már drámai mivolta miatt nagyon is indokolt lehet az elmúlt ötven-száz évet – a kellő fenntartásokkal – új axiális kor kibontakozásaként elemeznünk. Olyan körként, amelyben gyökeresen átalakult, átalakul a világ gazdasági-társadalmi-kulturális szerkezete, átalakul a világmindenségnek és az életnek, az ember helyének, szerepének, létének az értelmezése.

Ha ez így van, ha valóban egy ilyen nagy civilizációs átalakulás korában élünk, akkor a jelenlegi válságot, és ezen belül Európa válságát, siker reményében csak ebben a keretben, e történelmi folyamat részeként vizsgálhatjuk s értelmezhetjük. E munkát elősegítendő az alábbiakban felvázolom civilizációnk e nagy

átalakulásának néhány tünetét, mozzanatát. Éppen csak megemlítem a ma már széles körben elemzett gazdasági, politikai, társadalmi változásokat, és figyelmemet inkább az emberi/társadalmi tudatban, magatartásrendben, világtérlemezésben kibontakozó változásokra összpontosítom.

Modernitás és posztmodernitás

Kezdem egy egyszerű táblázattal (1. táblázat), amelyen az ezredforduló környékén a világban és a világhelyzet megítélésében bekövetkezett változásokat jellemzem egy-egy fogalom-pár szembeállításával. Úgy vélem, hogy e változások jelentőségét ma már nem kell kommentálnom.

A kérdés itt az, hogy mindez mit jelent Európa számára. Vajon kijuthatunk-e a válságból akkor, ha nem vesszük figyelembe a világ birodalmi átrendeződését, a globális egyensúly megbillenését, a nyugat térszűkítését, a kibontakozó új nagy konfliktusok erővonalait, a szabadságot fenyegető globális veszélyeket, a demokrácia működési zavarait, a nacionalista és fundamentalista trendek felerősödését, társadalmi berendezkedésünk vérlázító igazságtalanságait?

De menjünk tovább. Vajon úrrá lehetünk-e a válságon, ha nem vesszük tudomásul azt a gyökeres változást, amely a mindennapi magatartáskultúránkban játszódott le az elmúlt fél évszázadban. A változást illusztrálандó itt is egy egyszerű táblázatban (2. táblázat) állítom szembe az emberi magatartásnak azokat az alapvető szabályait, parancsait, amelyek szüleinek/nagyszüleinek világára, illetve amelyek mai világunkra jellemzőek.

Két egymástól nemcsak különböző, hanem egymással élesen szembenálló magatartáskultúra ez. Az egyikben több a felelősség, a másokban több a szabadság. Az egyikben

¹⁴ Ahogy a hagyományos nyugati civilizáció és az utána kibontakozó modernitás is így illeszkedett egymásba.

1990	2013
világrend	világzűrzavar?
amerikai birodalom	új birodalmak?
<i>Pax Americana</i>	<i>Bellum Americanum?</i>
globális egyensúly	globális egyensúly megbillenése?
a Nyugat dominanciája	a Nyugat térszűrése, többközpontú világ kialakulása, új hatalmi szereplők megjelenése?
globális béke	globális konfliktusok?
biztonság	terrorizmus terjedése?
gazdasági növekedés	gazdasági válság?
a korlátlan fejlődés lehetősége	fenntarthatatlan fejlődés?
a bőség kora	hét szűk esztendő?
szabad világ	a fejlett világ bezárkózása?
a demokrácia diadala	a demokrácia működési zavarai?
nemzetköziség	új nacionalizmusok megjelenése?
tolerancia	fundamentalizmusok megerősödése?
igazságosabbá váló világ	igazságtalanabbá váló világ
közömbös világ	a szolidaritás erősödése, gyengülése?
szegények némasága	szegények lázadása?

1. táblázat • Történelmi fordulatok

hagyományos/modern	posztmodern
szerezd felebarátod!	szerezd önmagad!
áldozd fel magad!	teljesítsd ki önmagad!
légy szerény!	légy sikeres!
fogadd el a helyedet!	keresd a helyed a világban!
engedelmeskedj!	légy szabad!
takarékoskodj!	fogyassz!
bűnös vagy!	ártatlan vagy!
<i>take care!</i>	<i>take risk!</i>

2. táblázat • Magatartás

több a szolidaritás, a másikban több a lehetőség az emberi személyiség kiteljesedésére. Az egyikben több az állandóság, a másikban több a változás. Az egyikben több a megfontoltság, a másikban több a kezdeményezés.

Vajon melyik magatartáskultúra alkalmazhatóbb arra, hogy elősegítse, lehetővé tegye egy új európai társadalom kibontakozását?

A helyzetet tovább bonyolítja az, hogy e két magatartáskultúra jelenleg keveredik mindannyiunk életében. Ez a bizonytalanság egyfelől akadályozhatja a kibontakozást, másfelől azonban lehet, hogy épp e két magatartásrend valamiféle szintézisére épül majd fel a következő évtizedekben a társadalmi együttélés szabályrendszere.

Erre persze mondható, hogy mindez nem az Európai Unió, nem Brüsszel gondja, de semmiképpen sem mondható, hogy nem az európai emberek gondja.

Egyetlen példával próbálom megvilágítani a helyzetet. A „Bűnös vagy” – „Ártatlan vagy” ellentétpárt emelem itt ki. A judeo-keresztény kultúra évezredek óta a bűnnel, büntudattal küszködött. Volt a büntudat kultuszának pozitív társadalmi szerepe, de be is szűkítette, meg is bénította embermilliók életét. Az egyetemes büntudattól való szabadulás küzdelme a reneszánsz, majd a felvilágosodás korában kezdett kibontakozni, és

Nietzsche óta valóságos diadalmenetté alakult át. A fogyasztói civilizáció ma már napi huszonnégy órában hirdeti az ember nagyságát és eredendő ártatlanságát. A reklámvilágban például a legnagyobb „bűn” az, ha mondjuk a kiömlő kávé beszenyvezi az asztalterítőt vagy a fehér blúzt, de ez sem végzetes, halálos bűn, mert a varázslatos mosópor és a már-már transzcendens fényben ragyogó mosógép csillogó buboréktengeréből hamarosan pátolatfehér ártatlanságban emelkedik ki a kelme. Ebben a civilizációban már nem a bűn, hanem a büntudat az igazi bűn, ahogy azt Zizy, amerikai vicclapfigura hangoztatja: „*Újabban furdal a lelkiismeretem amiatt, hogy furdal a lelkiismeretem.*”

A kínzó büntudat és a már-már a pszichopátiát súroló infantilis ártatlanságtudat egyaránt rombolja a társadalmi együttélést, és rombolja az emberi életet. Arról nem is szólva, hogy az egyik is, másik is akadályozhatja a válságból való kilábolást.

Úgy vélem, nincs különösebb kommentárookra szükség azokkal a kísérletekkel kapcsolatban sem, amelyekben a modernitás/posztmodernitás korszakváltását néhány fogalom párosításával próbálják a szakértők leírni. (3. táblázat)

Újra felmerül itt a kérdés, hogy vajon a diadalmas történelmi haladásba vetett hit

modernitás	posztmodernitás
lineáris történelem, haladás	történelmek
racionalitás	reflexivitás
rend, kiszámíthatóság	bizonytalanság
univerzalizmus	pluralizmus
egyetlen „igazság”	feltételezések, „argumentumok”
integrált, lényegi <i>Én</i>	dekonstruált <i>Én</i> , „No-Self”

3. táblázat

vagy a lehetséges történelmek között utat kereső posztmodern magatartás alkalmazásából, hogy Európát kiségitse a válságból. S vajon a nyugati ember már-már gögős magabiztossága vezet-e ki a válságból, az a hit, hogy ő s csak ő van a végső igazságok birtokában, vagy inkább a posztmodern ember kételkedő, mindent, önmagát is megkérdőjelező reflexivitása, pluralizmusa? S itt megint csak mintha valamiféle egyensúly kialakítására, kialakulására volna szükség.

A bizonytalanság kora

Nagy civilizációs korszakváltásra utal az is, hogy ebben az átmeneti állapotban, a felbomlóban lévő régi, és a még kialakulóban lévő új világ között lebegve, elhatalmasodott és egyre meghatározóbbá, zaklatóbbá vált az emberekben a bizonytalanság érzése. Elsősorban a nyugati világban, s ezen belül Európában, de más és más formában s intenzitással jelen van ez a folyamat más társadalmakban is.

Tudomásom szerint „a bizonytalanság kora” (The Age of Uncertainty) fogalma és kifejezése először *John K. Galbraith* 1977-ben megjelent könyvének címében szerepelt. Utána művek sokasága forgott e fogalom körül. Használták történészek és esztétikusságok, teológusok és filozófusok, társadalmtudósok, stratégiakutatók, médiakutatók, művészettörténészek, közgazdászok és mások.

A kilencvenes években különösen felerősödött a társadalmi, gazdasági, politikai s nem utolsósorban az ontológiai bizonytalanság élménye. *Ulrich Beck* (1999) „kockázati társadalom” kialakulásáról szól; *Donald H. Rumsfeld* egy olyan világról, „amelyet a meglepetés és a bizonytalanság határoz meg”; *Richard Cohen* a neves francia közíró „kaotikus korszakról”; *Soros György* „a globális kapitalizmus válságáról”, *Stanley*

Hoffmann „globális dzsungelről”; *Alain Greenspan* „kaotikus korszakról” ír.

Spirituális válság

Történeti váltásra utalhat, hogy a huszadik század számos kiváló gondolkodója, filozófusa, írója mélyreható spirituális válságról írt.

Részben *Søren Kierkegaard* nyomán *Miguel de Unamuno* már 1921-ben „a kereszténység agóniájáról”, *José Ortega Y Gasset* 1930-ban „a tömegek lázadásáról”, *Jaspers* 1932-ben „minden spiritualitás szétzilálódásáról”, „végső fokon az emberi lét válságáról”, *Paul Valéry* 1924-ben „az emberi személyiség lerombolásáról” ír. *T. S. Eliot* „zaklatott hitek és elsorvadt tradíciók korának” nevezi saját korát, és egy „élőhalott modern materialista civilizációt” emleget. *Max Horkheimer* „az értelem napfogyatkozásáról” értekezik. A válsághangulat továbbgyűrűzött a század második felében is. *Camus* „a transzcendencia elvesztéséről”, *Edmund Husserl* „az európai gondolkodás válságáról”, *Peter Berger* és *Thomas Luckmann* az „értelem válságáról”, *Joseph Campbell* „az ember egyetemes tragédiájáról”, illetve „a boldogság dajkamesíréről”, *Herbert Marcuse* az „egydimenzióssá vált emberről”, *Jan Patocka* „az értelem krízisééről” és az emberiség spirituális válságáról, *Terry Eagleton* az értelem, a jelentés „napfogyatkozásáról”, „mardos filozófiai szorongás”-ról, *Zaki Laidi* „egy értelmétől megfosztott világról” szól. *Leszek Kolakowski* „a vádlottak padjára” vonja a modernitás korát. *Jacques Monod* (1971) „a modern lélek nyomorúságáról”, „kétségbeeséséről” ír, *Bernard Russell* (1929) szerint az embernek „át kell lépnie a sötétség kapuján”.

„Buborékok”

Nagy történelmi átalakulások korában mély szellemi/spirituális válságot okozhat az is, ha

szertefoszlik az adott emberi közösséget körülvevő szimbolikus szféra. Mi értendő ezen?

Mióta világ a világ, az emberi közösségek körülvevtek magukat nemcsak barlangjaik, városaik falaival, bástyaival, intézményeikkel, jog-és szokásrendszerükkel, fegyvereikkel, szerszámaikkal, hanem szimbólumok védőszférájával is: mítoszokkal és vallásokkal, hiedelmekkel és tudással, a műalkotások varázslatos szépségével. Vagyis egy briliáns konstruktummal: **civilizációjukkal**. Azért, hogy civilizációjuk e burkán, „buborékán” belül biztonságban érezhessék magukat és szabadnak, s úgy érezhessék, hogy életüknek értelme, jelentősége van.¹⁵

A civilizációk azonban múlandó képződmények, előbb-utóbb elvesztik azt a képességüket, hogy védelmet biztosítsanak közösségüknek, hogy választ adjanak az élet mindennapi és az emberi lét végső kérdéseire. S ha összeomlik, elfoszlik egy ilyen védőburok, akkor az adott emberi közösség egyedül marad egy végtelen, sötét, önmagában értelmetlen univerzumban. Kisebb-nagyobb mértékben átéli a pascali rettenetet.

A ma élő ember különösen nehéz helyzetben van.

A globalizáció csapdája. • Nem születünk burokokban, de a család hamarosan körülveszi a gyereket előbb csak a bölcső langymeleg buborékával, a függönyök, tüllök puhaságával. Majd tágul a világ, a ház, a kert, a szomszédság az új biztonságot adó, a világot értelmező új buborék. Később a barátok köre, az iskola, a falu, a város, majd az ország, s előbb utóbb a földkerekség feszül ki (alakul ki) buborékként a felnövekvő ember körül.

¹⁵ *Ernst Cassirer* (1944), *Mircea Eliade* (1961), *Max Scheler* (1961), *Gilbert Durand* (1969), *Arnold Gehlen* (1988), *Eric Voegelin* (2000), *Franz Borkenau* (1981), *Peter L. Berger* és *Thomas Luckmann* (1980).

Manapság az igazi megrendülést, válságélményt a világ hirtelen kitágulása okozza. Az, hogy kiszakadva a hazai társadalom közegeiből egy hirtelen kitáguló körben kellene megtalálnia az embernek a válaszokat nemcsak mindennapjai, hanem az emberi lét, az élet és halál végső kérdéseire is. Ahogy tágul az értelmező szféra, úgy inflálódnak, sápadnak el, vesznek el erejüket a régi igazságok, értékek, irányelvek. Embermilliók szenvednek ma attól, kisebb-nagyobb mértékben, hogy a „globalitás” ma még nem képes értelmezni számukra a világot, az életet, az univerzumot, nem képes az értelmes, értelemmel dúsz élet lehetőségét megteremteni a számukra. Ez vonatkozik, kisebb és nagyobb mértékben és különböző formákban a viszonylagos jólétben és a szegénységben élő társadalmakra egyaránt. Európa is szenved ettől a kórtól.¹⁶

Szekularizáció • Egyre inkább magára marad az ember az évszázadok óta folyó elvilágiasodás következtében is. Mert a hagyományos civilizáció a maga varázsvilágával, hiedelmeivel, mítoszaival, jobban, puhábban körülvette őt, gazdagabb volt értékekben, szokásokban, fontos illúziókban, mint a modern racionalitás hideg, rideg szekularizált világa.

Tudományos forradalom • Minden nagyszerű eredménye ellenére nehezíti a helyzetét a tudományos forradalom is. Miért? Mert, ahogy eloszlanak a világmindenséget értelmező mítoszok, hitek, tévhitek ködei, úgy válik, az ember szempontjából úgy válhat a világmindenség egyre sivárabbá, üresebbé, jelentés nélkülivé. *Steven Weinberg* Nobel-díjas fizikus írja: „Minél érthetőbbé válik a világmindenség, mintha annál inkább értelmetlenné és céltalanná válna.”

¹⁶ Lásd pl. *Mike Featherston*, *Arjun Appadurai*, *Saskia Sassen*, *Sudhir Anand* és mások munkáit.

Kozmológia • Korábban védőszféraként vette körül az embert az égbolt is. A kozmoszról kialakult mindenkorai kép közvetlen kapcsolatban állt az ember mindennapi világával, az emberi élettel/sorssal. Ez a kapcsolat az elmúlt évszázadban egyre inkább megszakadt. Ez a szakadás az európai/nyugati civilizációban különösen erős és éles volt.

A korai törzsi társadalmak mágikus kozmosza tele volt jóakaró és veszélyes szellemekkel, démonokkal, lelkekkel, amelyeket a mágia és a ceremóniák segítségével többé kevésbé kezelni lehetett.

Hasonló volt a helyzet a görögök és más korai civilizációk mítikus kozmoszával. Platon univerzumát és az emberi léte ugyanazok az örök „ideák”, „formák” uralták.

A judaizmus, a kereszténység és az iszlám kozmoszában, a hagyományos európai civilizáció kozmoszában jelentéssel és jelentőséggel teli, központi helyet foglalt el az ember, az emberiség.

A kopernikuszi forradalom megrendítette ezt a biztos pozíciót. Mindennapi életünkben az emberek nem tudtak, és – századok múltával – a mai napig sem tudnak mit kezdeni ezzel az új világképpel. Mindennapi világképünk például még ma is, *Albert Einstein*, *Fred Hoyle*, *Roger Penrose*, *Stephen Hawking* korában is: ptolemaioszi. Úgy éljük meg, hogy a Nap kering a Föld körül, reggel felkel, felkapaszkodik az égre, delel, majd lassan leszáll, és végül elnyugszik.

Voltak és vannak az új kozmosz „humanizálására” törekvő kísérletek. *Isaac Newton* és Kant például mély harmóniát fedezett fel a kozmosz és az emberi élet törvényei között. Lenyűgözte őket az égbolt ragyogó csillagvilága, és azt fejtegették mindketten, hogy ez a kozmikus harmónia lefordítható az emberi világ gyakorlatára is. Ha, úgymond, az ember

az értelem és az erény törvényei szerint él, akkor élete olyan tökéletes és harmonikus lehet, mint az égitestek mértani tökéletességű pályája.

Mit kezdhet azonban az ember Einstein téridejével mint az emberi élet új keretével? Hol található meg helyét a tér idő valamelyik „hajlatában”? Hol találhat bármiféle irányelvet élete irányítására, hol található meg élete értelmének forrását az $E = mc^2$ univerzumában?

És a dolgok még rosszabbra fordultak a „kvantum univerzum”, vagyis az egyébként nagyszerű tudományos eredményeket produkáló kvantumfizika univerzumának kibontakozásával. Az emberiséget már nem védi a csillagos ég boltozata. Az ősröbbanás sodrában, az elektronok, neutronok, kvarkok, bozonok, leptonok, hurok és szuperhurok káoszában mibe kapaszkodhat? Hol s hogyan keresheti élete, léte célját, értelmét?

*

Látszólag messze keveredtünk a válsággal küszködő mai Európa (és a világ) problémáitól. De, úgy vélem, csak látszólag. Mert az a bizonytalanság, amely elárasztotta Európát, nemcsak a gazdaság és politika, hanem az európai civilizáció, s ezen belül az emberi lét válsága is. S ha milliók, tíz- és százmilliók bizonytalanodnak el, ha elvesztik a hitüket saját múltjukban és jövőjükben, ha nem találják a válaszokat az emberi lét alapvető kérdéseire, akkor megtörhet életük lendülete.

Megtörhet az európai társadalom lendülete is. Mert egy olyan társadalomnak, amelyben elhatalmasodik az embereken életük bizonytalanságának, esetlegességének vagy akár értelmetlenségének az érzése, rosszak az esélyei arra, hogy – határozottan, lendületesen, sikeresen megoldva gazdasági és társadalmi problémáit – kikerüljön a válságból.

A kérdés persze az, hogy mit tehet az európai társadalom annak érdekében, hogy – túljutva a bizonytalanság és bizonytalankodás korán – ugyanolyan sikeres legyen a ki-

bontakozóban lévő „posztmodern” világban, mint volt a modernitás évszázadaiban.

Van min gondolkoznunk, van mit tennünk.

Kulcsszavak: *Európa, válság (gazdasági, társadalmi, spirituális, történelmi)*, „axiális kor”, *emberi tényező*

IRODALOM

- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. Routledge, London
- Beck, Ulrich (1999): *World Risk Society*. Polity Press, Malden, MA
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1980 [1966]): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Irvington Publishers, New York • <http://amstudugm.files.wordpress.com/2011/04/social-construction-of-reality.pdf> (1966)
- Borkenau, Franz (1981): *End and Beginning: On the Generation of Cultures and the Origins of the West*. Columbia University Press, New York
- Cassirer, Ernst (1944): *An Essay on Man. An Introduction to the Philosophy of Human Culture*. Yale University Press, New Haven
- Durand, Gilbert (1969): *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*. Dunod, Grenoble
- Eliade, Mircea (1961): *Myths, Dreams, and Mysteries: The Encounter Between Contemporary Faiths and Archaic Realities*. (translated by Mairet, Philip). Harper, New York
- Gehlen, Arnold (1988): *Man: His Nature and Place in the Universe*. Columbia University Press, New York. (German original: 1940)
- Gellner, Ernest (1992): *Postmodernism, Reason and Religion*. Routledge, London
- Hamvas Béla (1983 [1936]): *Világválság*. Magvető, Bp.
- Harvey, David R. (1989): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Oxford

- Jameson, Frederic (1991): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press, Durham, NC • <http://books.google.hu/books?id=0RJ9fh9BK8wC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>
- Jaspers, Karl (1965 [1932]): *Die geistige Situation der Zeit*. 5th ed. Walter de Gruyter, Berlin. [Written in 1930, revised in 1932] • <http://books.google.hu/books?id=tEUEpUop7FUC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (1998)
- Krugman, Paul (2009): *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. W. W. Norton, New York
- Lyotard, Jean-François (1984): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. (translated by Bennington, Geoff – Massumi, Brian). University of Minnesota Press, Minneapolis
- Monod, Jacques (1971 [1970]): *Chance and Necessity*. (translated by Wainhouse, Austyn). Collins, Collins
- Russell, Bertrand (1929 [1918]): *A Free Man's Worship*. In: Russell, Bertrand: *Mysticism and Logic, and Other Essays*. W. W. Norton, New York, 46-57.
- Scheler, Max (1961): *Man's Place in Nature*. Beacon Press, Boston. [German original: 1928]
- Stiglitz, Joseph E. – Edlin, Aaron S. – DeLong, J. Bradford (eds.) (2008): *The Economists' Voice: Top Economists Take on Today's Problems*. Columbia University Press, New York
- Voegelin, Eric (2000): *Order and History*. Vols. 1–5. University of Missouri Press, Columbia